

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شاهرود
دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»
گرایش: تاریخ اسلام

عنوان:
اثرات نقش زنان در جنگ‌های پیامبر اسلام تا پایان خلفای راشدین

استاد راهنما:
دکتر محمد نبی سلیم

استاد مشاور:
دکتر مهری ادریسی

نگارش:
فاطمه خادمیان

تابستان ۹۱

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شاهرود
دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»
گرایش: تاریخ اسلام

عنوان:

اثرات نقش زنان در جنگ‌های پیامبر اسلام تا پایان خلفای راشدین

استاد راهنما:

دکتر محمدنبی سلیم

استاد مشاور:

دکتر مهری ادریسی

نگارش:

فاطمه خادمیان

تابستان ۹۱

تقدیم به

او که هر روز منتظر آمدنش هستیم و جهان با تمام عظمت و بزرگی‌اش در انتظار ظهور او به سر می‌برد.

تقدیم به:

پدر و مادر عزیزم که همواره مشوق من در راه ادامه تحصیل علم و دانش بوده‌اند.

تقدیم به:

همسرم که ترنم کلامش و صبوری و بردباریش و کمک‌های بی‌دریغش، سختی‌های راه را برایم هموار ساخت.

تقدیم به:

فرزندان دلبندم میلاد و امیرمحمد که وجودشان برایم انگیزه‌بخش ادامه این راه سخت بود.

سپاسگزاری

سپاس خداوندی را که در این برهه از زندگی مرا در مسیر روشن و نورانی تاریخ اسلام قرار داد تا در کشتزارهای وسیع منابع و مآخذ تاریخ اسلام تفرج نمایم و خوشه‌چین علم و معرفت نویسندگان بزرگ صدر اسلام شوم و اکنون خرمنی گرد آورده‌ام نه درخور اساتید بزرگوارم که در خور بینش اندک خود در مدت کوتاه تحصیل در تاریخ اسلام که این پژوهش را با تمام عشق تقدیم می‌نمایم به:

استادان فرزانه ی خود جناب آقای دکتر محمد نبی سلیم به عنوان استاد راهنما، سر کار خانم دکتر مهری ادیسی به عنوان استاد مشاور، و جناب آقای دکتر احمد اشرفی به عنوان استاد داور، که در این راه با پیشنهادات ارزنده خود چراغ هدایت رافراسوی راه من قرار داده‌اند و مرا در مسیر دشوار این پژوهش یاری رساندند. هم چنین از آقای دکتر محمد علی علیزاده به خاطر کمک در انتخاب موضوع پژوهش و آقای دکتر طاووسی و آقای دکتر محمد علی خادمیان که با راهنمایی‌های حکیمانه ی خود مرا یاری نمودند قدردانی می‌نمایم. امیدوارم همه این عزیزان قصور و کاستی‌های موجود در این پژوهش را به بزرگواری خود بر من ببخشایند. از خداوند عزت و سربلندی این عزیزان را در تمام طول زندگی خواستارم.

چکیده

پرداختن به وضعیت سیاسی و اجتماعی زنان به عنوان نیمی از پیکره اجتماع، می‌تواند یکی از ضروریات فعلی در تحقیقات علوم انسانی و اجتماعی باشد. خاصه که بررسی هر دوره زمانی بدون توجه به حضور زنان در آن مقطع کاری ناقص تلقی خواهد شد. چنان که درباره تاریخ ایران و اسلام نیز چنین نارسایی و عدم توجه به حضور و نقش زنان ملحوظ است.

از این روی، پایان نامه حاضر به بررسی نقش زن در جنگ‌های دوره پیامبر اسلام(ص) و نیز سالهای حکومت خلفای راشدین می‌پردازد تا ضمن تبیین جایگاه زن در سیر تکوین نظام اسلامی، نقش آنها را در مردانه ترین عملکرد اجتماعی یعنی نبرد و کارزار نقادی کند. تردیدی نیست که با توجه به رویکرد سازنده قرآن به ارزشگذاری زنان و بایستگی مشارکت زن‌ها در تاسیس حکومت نبوی، زمینه پوشش و اثرگذاری زنان در صحنه‌ها و برهه‌های حساس تاریخ نخستین کیش اسلام به سهولت فراهم گشت. در این راه، زنان با حضور در جبهه‌های نبرد و هدایت تدارکات نیروهای رزمنده موفق شدند نه تنها از تمامیت جغرافیایی حکومت نوپای اسلام دفاع کنند بلکه ارزش‌های آیینی و شور دینی را نیز در معرکه رویارویی کفر و ایمان تهییج و تبلیغ نمایند.

این پژوهش که به روش اسنادی و برپایه مطالعات کتابخانه‌ای و نیز تحلیلهای منطقی و قانونمند تدارک دیده شده است، با استفاده از شواهد موجود در منابع و مآخذ تاریخی و... ضمن اشاره مختصر به جایگاه زن در پیش از ظهور اسلام، و نیز بررسی تاثیر اسلام بر احیای جایگاه شایسته زن در جامعه، به طور مفصل نقش و جایگاه اجتماعی و سیاسی و خاصه نظامی زنان را در دوره پیامبر اسلام و خلفای راشدین مورد تامل قرار داده است

نتیجه پژوهش حاضر روشن می‌سازد که پیامبر اسلام به مدد تعالیم الهی و با هدف جذب نیروی بالقوه نیمه خفته جامعه عصر خود، به زنان هویت و شخصیت واقعی را که در دوران گذشته از آن بی بهره بودند، اعطا نمود و فرصت حضور زنان را در عرصه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی و حتی نظامی و با حفظ شئون اسلامی فراهم نمود. ولی در دوران حکومت خلفای راشدین به دلایلی چون افزایش موالید و کم توجهی دولتمردان به مشارکت سیاسی زنان، این حضور کم رنگ‌تر شد تا جایی که زن را به بازیگری در پشت صحنه سوق داد.

واژگان کلیدی: زن، جنگ، غزوات، تاریخ اسلام، فعالیت‌های سیاسی، خلفای راشدین، حکومت نبوی، پیامبر.

۱	چکیده
---	-------

فصل اول: کلیات

۳	۱-۱- بیان مساله
۴	۲-۱- اهداف تحقیق
۴	۲-۱-۱- هدف اصلی
۴	۲-۲-۱- اهداف جزئی
۵	۳-۱- پرسشهای پژوهش
۵	۱-۳-۱- فرضیات
۶	۴-۱- پیشینه ادبیات تحقیق
۷	۵-۱- موانع تحقیق
۸	۶-۱- روش و ابزار تحقیق
۹	۷-۱- سازماندهی پژوهش
۱۰	۸-۱- معرفی منابع

فصل دوم: مقایسه جایگاه زن، قبل و بعد از اسلام

۱۵	۱-۲- جایگاه زن قبل از اسلام
۱۵	۱-۱-۲- جایگاه زن در قبایل و اقوام غیر متمدن
۱۶	۱-۱-۲-۱- زن در عربستان (زمان جاهلیت)
۱۹	۲-۱-۲- جایگاه زن در قبایل و اقوام متمدن
۱۹	۱-۲-۱-۲- جایگاه زن در تمدن آشور
۲۰	۲-۲-۱-۲- جایگاه زن در تمدن سومر
۲۰	۳-۲-۱-۲- جایگاه زن در تمدن بابل
۲۱	۴-۲-۱-۲- جایگاه زن در چین باستان
۲۲	۵-۲-۱-۲- جایگاه زن در مصر باستان
۲۳	۶-۲-۱-۲- جایگاه زن در ایران باستان
۲۸	۷-۲-۱-۲- جایگاه زن در یونان باستان
۲۹	۸-۲-۱-۲- جایگاه زن در روم باستان
۳۰	۲-۲- جایگاه زن در ادیان آسمانی
۳۰	۱-۲-۲- جایگاه زن در دین یهود
۳۲	۲-۲-۲- جایگاه زن در دین مسیحیت
۳۳	۳-۲-۲- جایگاه زن در آیین زردشت

۳۴	۳-۲- جایگاه زن در جهان امروزی
۳۴	۱-۳-۲- زن از منظر جهان سرمایه‌داری
۳۵	۲-۳-۲- جایگاه زن در کشورهای کمونیستی
۳۶	۳-۲- جایگاه زن در اسلام
۳۹	۴-۲- زن در آئینه قرآن
۴۵	۱-۴-۲- الگوهای قرآنی زنان
۴۵	۲-۴-۲- زنان ستوده شده در قرآن
۴۸	۳-۴-۲- زنان نکوهیده شده در قرآن

فصل سوم: جایگاه زن در فعالیتهای سیاسی عصر نبوی

۵۱	۱-۳- جایگاه سیاسی، فرهنگی و اجتماعی زن در عصر نبوی
۵۱	۱-۱-۳- جایگاه زن در خانواده
۵۳	۱-۳-۲- نقش زن در جامعه
۵۵	۳-۱-۳- زنان و پویشهای فرهنگی
۶۲	۴-۱-۳- حضور زنان در فعالیتهای اقتصادی
۶۴	۵-۱-۳- جایگاه سیاسی زن در عصر نبوی
۶۵	۱-۵-۱-۳- بیعت
۶۹	۲-۵-۱-۳- تبلیغ
۷۴	۳-۵-۱-۳- هجرت
۷۸	۴-۵-۱-۳- امان دادن
۸۳	۲-۳- نقش زنان در جنگهای پیامبر (۱-۱۱)
۸۵	۱-۲-۳- نقش تارکات و پشتیبانی زنان در جنگ
۸۵	۱-۱-۲-۳- تشجیع و تشویق مردان به جنگ
۸۶	۲-۱-۲-۳- آشپزی و طبخ غذا برای رزمندگان
۸۶	۳-۱-۲-۳- تهیه دارو
۸۶	۴-۱-۲-۳- سرکشی و رسیدگی به خانوادههای شهدا و مجروحان
۸۶	۵-۱-۲-۳- نگهداری تدارکات، حمل تیر و تعمیر تجهیزات آسیب دیده
۸۷	۲-۲-۳- نقش مستقیم زنان در جنگ ها
۸۷	۱-۲-۲-۳- سقایت و آبرسانی به رزمندگان
۸۷	۲-۲-۲-۳- مداوای مجروحین
۸۷	۳-۲-۲-۳- حمل مجروحان و شهدا به پشت جبهه
۸۷	۴-۲-۲-۳- قتل و شرکت مسلحانه در جنگ
۸۷	۳-۲-۳- شرح حال زنان فعال در امور نظامی

۱۰۴	 ۴-۲-۳- زنان مقابله کننده با پیامبر اسلام
	فصل چهارم: نقش زن در جنگهای دوران خلفای راشدین
۱۱۲	 ۴-۱-۱- نقش زن از وفات پیامبر تا شروع حکومت ابوبکر
۱۱۷	 ۴-۱-۱-۱- در سقیفه چه گذشت؟
۱۲۰	 ۴-۱-۲- چرا علی در جریان سقیفه سکوت کرد؟
۱۲۱	 ۴-۱-۳- آغاز خلافت ابوبکر
۱۲۲	 ۴-۱-۴- شرح مختصری از زندگی حضرت فاطمه (س)
۱۲۳	 ۴-۱-۵- مبارزات حضرت فاطمه (س) در زمان ابو بکر
۱۲۵	 ۴-۱-۶- فاطمه و فدک
۱۲۸	 ۴-۱-۷- نقش زنان در جنگهای دوران خلافت ابوبکر
۱۳۰	 ۴-۱-۸- نقش زنان در تشجیع مردان در صحنه های نبرد
۱۳۴	 ۴-۱-۹- زنان مخالف با حکومت ابوبکر
۱۳۶	 ۴-۲-۱- نقش زنان در دوران عمر (۲۳-۱۳)
۱۳۷	 ۴-۲-۱-۱- دیدگاه عمر نسبت به زنان
۱۳۷	 ۴-۲-۲- کتک زدن زنان توسط عمر
۱۳۸	 ۴-۲-۳- ترس زنان از عمر
۱۳۹	 ۴-۲-۴- نقش زنان در فتوحات دوران عمر
۱۴۲	 ۴-۳-۱- دوران خلافت عثمان
۱۴۴	 ۴-۳-۱-۱- عایشه و مخالفت با عثمان
۱۴۵	 ۴-۳-۲- نقش زنان در دوران حکومت عثمان
۱۴۹	 ۴-۴-۱- نقش زنان در دوران خلافت امام علی (ع)
۱۵۰	 ۴-۴-۱-۱- نقش زنان در جنگ صفین
۱۵۶	 ۴-۴-۲- نقش زنان در جنگ جمل
۱۵۹	 ۴-۴-۳- زنان مخالف با حکومت امام علی (ع)
۱۶۴	 ۴-۴-۴- انگیزه های کینه و دشمنی عایشه نسبت به علی (ع)
۱۶۵	 نتیجه گیری
۱۶۸	 پیشنهاد
۱۶۹	 فهرست منابع
۱۷۲	 فهرست مآخذ
۱۷۷	 چکیده انگلیسی

فصل اول

کلیات

۱-۱- بیان مساله

همانگونه که می‌دانیم اسلام در شبه جزیره عرب در زمانی طلوع کرد که زن از جایگاه پستی برخوردار بود و به جز اندک زنان که از خاندان متمول روزگار بودند زنان دیگر حضور موثری در اجتماع و نیز حرمتی شایسته نداشتند.

لذا پرداختن به وضعیت سیاسی و اجتماعی زنان در گذر از عصر جاهلیت به دوران اسلامی و نحوه برخورد اسلام با سنت‌های جاهلی و فراهم کردن فرصت‌های مناسب برای حضور جمعیتی که نیمی از جامعه هر عصر را تشکیل می‌دهد و بررسی کارکردهای متفاوت زنان مسلمان در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و نیز در میادین نبرد امری ضروری است، تا حدی که می‌توان گفت پرداختن به جنگ‌های صدر اسلام بدون حضور عنصر زن و بررسی نقش او در این نبردها کاری ناقص و ابتر تلقی خواهد شد که در منابع کمتر بدان پرداخته شده است.

وجود اسناد تاریخی مرتبط در موضوع این تحقیق در یک جا به عنوان منبعی قابل استناد، یکی از ضرورت‌هاست که به دلیل وجود این خلاء، نگارنده بر آن شد تا با هدف تبیین جایگاه زن مسلمان و تاثیر او و اسلام بر هم در میادین جنگ در تاریخ اسلام به تجمیع و تحلیل آثار به جامانده از حضور زن در مهم‌ترین برهه‌ی زمانی تاریخ اسلام- فاصله سال‌های اول تا چهلیم هجری قمری - یعنی غزوات عصر نبوی تا پایان جنگ‌ها و فتوحات زمان حکومت خلفای راشدین بپردازد.

۲-۱- اهداف تحقیق

زن در تاریخ اسلام همیشه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و مورد توجه اندیشمندان و پژوهشگران بسیاری قرار گرفته است. اما پژوهشی در زمینه نقش زنان در غزوات پیامبر و دوران حکومت خلفای راشدین در قالب یک تحقیق کامل و آکادمیک مشاهده نشده است در این تحقیق سعی شده در حد توان و تا حد امکان به صورت همه جانبه به بیان نقش‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی زنان پرداخته شود و سهم آنان را در تشکیل و تداوم و استحکام حکومت اسلامی بیان نماید.

لذا در این پژوهش به دنبال اهداف ذیل هستیم:

۲-۱-۱- هدف اصلی

نقش زنان در جنگ‌های پیامبر و دوران حکومت خلفای راشدین

۲-۲-۱- اهداف جزئی

- جایگاه زن قبل از اسلام
- نقش اسلام در احیای هویت زن
- نقش سیاسی زن در عصر نبوی
- نقش اجتماعی زن در عصر نبوی
- نقش زنان در جنگ‌های پیامبر (غزوات)
- نقش زنان در جنگ‌های دوران حکومت خلفای راشدین

۳-۱- پرسش‌های پژوهش

قدر مسلم در هر پژوهش برای رسیدن به اهداف تحقیق، پرسش‌هایی در ذهن نگارنده پدید می‌آید که برای پاسخ‌گویی به آنها از منابع و مآخذ بسیاری استفاده می‌نماید. در این پژوهش نیز سوالاتی که ذهن نگارنده را درگیر موضوع نموده است به شرح زیر مطرح می‌شوند:

۱- جایگاه سیاسی و اجتماعی زن قبل و بعد از اسلام چه تفاوت‌هایی داشته است؟

۲- نقش زنان در جنگ‌های پیامبر و خلفای راشدین در چه عرصه‌هایی و چگونه بوده است؟

۳- آیا نقش زنان در زمان پیامبر با نقش زنان در دوره‌ی حکومت خلفای راشدین از نظر کمی و کیفی تفاوت دارد؟

۱-۳-۱- فرضیات

۱- به نظر می‌رسد که زنان در جامعه‌ی عصر جاهلی جز در موارد نادر از کمترین موقعیت اجتماعی و سیاسی برخوردار بوده‌اند و اسلام به مدد تعالیم قرآنی وضعیت زنان را دگرگون نموده و موقعیت حضور آنان را در این فعالیت‌ها فراهم نموده است. به طوری که در این دوره حضور فعال زنان در تمام عرصه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و حتی نظامی مشاهده می‌شود.

۲- به نظر می‌رسد وجود زنان در تاریخ جنگ‌های بشر به لحاظ کارکردهای موثر آنان در تشجیع و تحریک غیرت مردان بسیار موثر بوده است و در جنگ‌های پیامبر و خلفای راشدین نیز زنان در عرصه‌های مختلف چه به صورت غیر مستقیم در پشت جبهه‌ها در قالب تهیه دارو، طبخ غذا، رسیدگی به خانواده‌های شهدا و مجروحان و تشویق و تشجیع مردان به جنگ و چه در صحنه‌های رزم مسلحانه در قالب پزشکی، پرستار، سقایت و حمل مجروحین و شهدا به پشت جبهه و حتی در موارد اضطراری دفاع مسلحانه در میادین جنگ با رزمندگان اسلام همکاری داشته‌اند.

۳- ظاهراً با توجه به شواهد موجود در زمان پیامبر نقش زنان بسیار پررنگ‌تر بود، چون در صدر اسلام حکومت به صورت نوپا بوده و پیامبر در اداره حکومت از وجود آحاد مردم استفاده می‌کرده و نیز به زنان بسیار اهمیت می‌داده آنان را به شرکت در فعالیت‌های سیاسی تشویق می‌نموده است. اما در زمان خلافت خلفای راشدین حکومت‌ها حالت رسمی به خود گرفتند و بیشتر در راس حکومت از مردان استفاده می‌شده و نگرش مردان حکومتی به زنان، نسبت به زمان پیامبر تغییر کرده و حضور زنان و تعدادشان در فعالیت‌های سیاسی کمرنگ‌تر می‌شود. البته در زمان امام علی (ع) اوضاع تغییر می‌کند و زنان بیشتری در مسایل سیاسی شرکت پیدا می‌کنند که مدت این حکومت بسیار اندک بود (۵ سال).

۴-۱- پیشینه ادبیات تحقیق

در خصوص موضوع نقش‌های زنان در جنگ‌های صدر اسلام تا پایان خلفای راشدین و حضور سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی آنان اطلاعات پراکنده‌ای را می‌توان در لابلای منابع و کتب تاریخی معتبر از جمله مغازی، طبری، یعقوبی، الکامل، نهاییه‌الارب، طبقات و... منابع دیگر جستجو کرد.

در همه این منابع در خصوص جنگ‌های مردان و سهم آنها در فتوحات اسلامی سخن‌های بسیاری گفته شده اما در خصوص زنان با اشاره مختصری و یا ذکر نامی چند از زنان در جنگ‌ها یاد شده است که سهم کوچکی را به زنان اختصاص داده و نسبت به سهم مردان، زنان را مورد بی‌مهری قرار داده‌اند، البته برخی از منابع مانند مغازی، حق کلام را در مورد زنان و حضور سیاسی و نظامی آنها در جنگ‌ها ادا نموده‌اند.

نگارنده با توجه به منابع و مآخذ به تحلیل و بررسی نقش زنان در مسایل سیاسی و جنگ‌های صدر اسلام تا پایان خلفای راشدین پرداخته است و تلاش نموده تمام زنانی را که به نحوی در تشکیل و تداوم حکومت اسلامی، پیامبر و جانشینانشان (خلفای راشدین) را یاری نموده‌اند، معرفی نماید. در این زمینه مقالات و کتاب‌های زیادی توسط نویسندگان معاصر به رشته تحریر در آمده است از جمله کتاب زنان صدر اسلام اثر بحر العلوم، و زن در اندیشه اسلامی اثر مهدی مهریزی و کتبی از این دست، که تنها نقش زنان را در فعالیت‌های عصر نبوی مورد بررسی قرار داده‌اند و در هیچ یک از این آثار نقش زنان را تا پایان خلفای راشدین بررسی نکرده و مقایسه‌ای بین این دو دوره انجام نداده‌اند. در صورتی که بیشترین فتوحات جهت گسترش اسلام در این دوران انجام گرفته است. لیکن پژوهش حاضر اقدام به تبیین حضور زنان در جنگ‌های این دو دوره نموده و در ضمن مقایسه‌ای نیز بین حضور زنان در این ادوار نموده است تا تفاوت نگرش و دیدگاه پیامبر و خلفای راشدین را نسبت به زنان مشخص نماید و امیدوار است پژوهندگان دیگر این رسالت را در دوران بعد از خلفای راشدین ادامه دهند.

۵-۱. موانع تحقیق

همه پژوهشگران عرصه تحقیقات نظری آگاهند که برای گردآوری اطلاعات و سپس گلچین نمودن آن و تدوین و نگارش یک پروژه تحقیقاتی آن هم در خصوص صدر اسلام تا چهارم هجرت که زمانی بسیار دور از زمان نگارنده می‌باشد ناچار باید مشکلات و موانع متعددی را که در سر راه پژوهش قرار دارد تحمل نمود. از جمله تردید در ارائه ی تحلیل‌های کاملاً بی‌طرفانه که محقق در شناختن نگارندگان آن منابع و یا صحت و سقم آن دچار مشکلات خاصی می‌شد.

تناقض برخی از منابع در آوردن اخبار و اطلاعات صدر اسلام که تمییز آن نیاز به بصیرت و بینش خاص از تاریخ اسلام لازم بود که یک کار تخصصی به شمار می‌آید.

۶-۱- روش و ابزار تحقیق

روش تحقیق در انجام این پژوهش بر مبنای شیوه‌ی مرسوم در مطالعات علوم انسانی و به صورت نظری و اسنادی می‌باشد که این گونه تحقیقات نیز اغلب وابسته به مطالعات کتابخانه‌ای می‌باشند.

در این پژوهش نیز از گردآوری اطلاعات مبتنی بر روش کتابخانه‌ای و فیش‌برداری و بهره‌گیری از منابع اصلی و مآخذ جدید در این زمینه استفاده شده است که در این زمینه می‌توان به مراجعه به بیش از هشت کتابخانه مرجع از قبیل کتابخانه ملی، کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام قم، کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه دانشگاه آزاد شاهرود کتابخانه حسینیه حضرت ابوالفضل دامغان و کتابخانه عمومی و مدیرعالمی دامغان و نیز مطالعه بیش از ۱۴۰ عنوان کتاب مرجع اشاره کرد.

در تجزیه و تحلیل اطلاعات سعی گردیده از روش تحلیل داده‌ها و تطبیق آن با یافته‌های جدید استفاده شود.

که در اینجا لازم است از همه‌ی مسئولین و کارکنان کتابخانه‌های مذکور که در انجام این تحقیق، نگارنده را یاری کردند، تشکر و قدردانی نمود.

۷-۱. سازماندهی پژوهش

پژوهش حاضر جهت بررسی و تحلیل موضوع در چهار فصل تدوین شده است.

فصل اول به سیاق متداول و مرسوم به بحث‌های مقدماتی و کلیات تحقیق شامل اهداف، پیشینه تحقیق، بیان مساله، فرضیات و... پرداخته است.

در فصل دوم، نگارنده به جهت آشنایی با وضعیت زن قبل از اسلام به مقایسه‌ای کوتاه در وضعیت زن، قبل و بعد از اسلام پرداخته است.

در فصل سوم به نقش زن در تحولات سیاسی زمان پیامبر پرداخته است و مطالب را به دلیل گستردگی موضوع به دو بخش تقسیم نموده که بخش اول به نقش اجتماعی زنان در عصر نبوی و بخش دوم به نقش زنان در جنگ‌های پیامبر پرداخته است.

در فصل چهارم به نقش زنان در جنگ‌های خلفای راشدین به تفکیک ابوبکر، عمر، عثمان و علی پرداخته است.

۸-۱- معرفی منابع

بدون تردید برای تدوین یک اثر تاریخی در حوزه تاریخ اسلام باید از منابع و مآخذ بسیاری استفاده نمود که در نگارش حاضر نیز که نتیجه ماه‌ها تلاش نگارنده برای پدید آوردن آن بوده است از منابع و مآخذ متعددی استفاده شده است تا شاید بتوان حضور زنان در فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی را از لابلای این منابع گسترده یافته و در معرض دید خوانندگان قرار داد. از جمله:

• مغازی

یکی از منابعی که در پژوهش حاضر بسیار مورد استفاده قرار گرفته است. این کتاب اثر عمر واقدی است که از اواخر قرن دوم ه.ق. تدوین و با توجه به زمان مرگ نویسنده (سال ۲۰۷ ه.ق) تقریباً از کهن‌ترین کتب تاریخی در این رشته است که از دستبرد مصون و محفوظ مانده است.

این کتاب ده سال زندگی پیامبر را در ۱۱۲۶ صفحه بیان نموده است و تفاوت آن با سیره ابن هشام (متوفی ۲۱۸ ه.ق) که از کتب معروف تاریخی است اینکه، واقدی تمام نکات دقیق و ریزه‌کاری‌ها را ثبت نموده است و سعی کرده تمام صحنه‌های جنگ‌های صدر اسلام و حضور افراد مختلف پسر- جوان- سالخورده و معلولی را که اصرار به همراهی پیامبر داشته‌اند را بیان نماید و یا بردباری و صبوری زنان و مادران شهدا و حضور زنان را در عرصه‌های مختلف به زیبایی به تصویر بکشد، در حالی که سیره ابن هشام غزوات پیامبر را در ۶۵۰ صفحه ضبط کرده است. این منبع در فصول سوم و چهارم این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

• تاریخ طبری

تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک اثر ابوجعفر محمد بن جریر طبری (۳۱۰-۲۲۴ ه.ق) مورخ و فقیه ایرانی است که این کتاب از تاریخ خلقت آدم تا داستان پیامبران و پادشاهان قدیمی و پادشاهان ساسانی را نگاشته و سپس تاریخ اسلام را تا سال ۲۹۳ ه.ق در بر می‌گیرد. طبری زندگی پیامبر را در ۳۵۰ صفحه ثبت کرده است.

تاریخ طبری ۱۶ جلد و مرجع عمده تاریخ ایران تا اول سده چهارم هجری است که بیشتر فصل‌های این پژوهش از آن بهره گرفته شده است.

• الفتوح

اثر ابومحمد احمد بن علی اعثم کوفی الکندی (متوفی ۳۱۴ ه.ق) که به نام‌های مختلفی از جمله فتوح الشام و تاریخ الفتوح نیز معروف است. بنا به قول اکثر محققان و مورخان دوره اسلامی یکی از معتبرترین متون تاریخی اسلام است. این کتاب به زبان عربی در اوایل قرن چهارم هجری نوشته شده

است و برای تاریخ قدیم عرب و اسلام از زمان رحلت حضرت رسول تا پایان خلافت هارون الرشید را نگاشته است. در فصل چهارم این پژوهش از آن بهره گرفته شده است.

• فتوح البلدان

این کتاب اثر ارزنده‌ی احمد بن یحیی بلاذری (متولد ۲۷۹ ه.ق) است که یکی از معتبرترین کتاب‌هایی است که درباره‌ی فتوح نوشته شده است. این کتاب براساس بلاد مختلف تقسیم شده است و تاریخ این بلاد را از نخستین زمان‌های توجه مسلمانان به فتح هر یک از آنها آغاز کرده و اغلب تا عصر خویش ادامه داده است. بلاذری در این کتاب مطالب بسیاری از واقدی نقل قول نموده است. در فصل چهارم این پژوهش از این منبع استفاده شده است.

• اخبار الطوال

این کتاب نوشته ابوحنیفه احمد بن داود دینوری می‌باشد. دینوری ادیب، دانشمند، مورخ، جغرافی‌دان، منجم و... بوده است. وی اصالت ایرانی دارد و در قرن سوم هجری در ناحیه دینور از شهرهای کنگاور و کرمانشاه به دنیا آمده است و در نحو، لغت، هندسه، حساب و نجوم اهل نظر بوده است و در این زمینه‌ها کتب متعددی را تألیف نموده است.

اخبار الطوال از نخستین آثاری است که در تاریخ عمومی اسلام و ایران نگاشته شده است. این کتاب به شیوه‌ی موضوعی نگارش یافته است نه براساس سال شمار. اخبار الطوال در سه بخش تنظیم شده است: بخش اول: مطالبی در مورد آدم و فرزندان نخستین وی و پیامبران تا ظهور حضرت عیسی؛ بخش دوم: شامل سرگذشت پادشاهان ایران و روم؛ و در بخش سوم: تاریخ اسلام که از اواخر جنگ‌های اعراب و ایرانیان در دوره خلافت عمر آغاز تا پایان خلافت معتصم ادامه دارد که در فصل چهارم این پژوهش از آن استفاده شده است.

• تاریخ یعقوبی

این کتاب اثر احمد بن ابی‌یعقوب معروف به ابن واضح یعقوبی است که از قدیمی‌ترین تاریخ‌های عمومی به عربی است.

این کتاب خلاصه‌ای از تاریخ جهان از آغاز تا اواسط قرن سوم هجری است. یعقوبی علاوه بر تاریخ در جغرافیا و علم نجوم تبحر داشته و او را می‌توان معلم جغرافیای مسلمانان شمرد. وی همچنین شعر عربی نیز بسیار نیکو می‌سروده و از زمره‌ی شعرای ایران به شمار می‌آمده است.

تاریخ یعقوبی در دو جلد نگارش یافته که جلد اول آن اختصاص به داستان آفرینش آدم تا عیسی و تاریخچه‌ی پادشاهان ملل و ممالک جهان است و جلد دوم آن به تاریخ اسلام اختصاص دارد که در فصل سوم و چهارم این پژوهش از این منبع ارزشمند استفاده گردیده است.

• مروج الذهب و معادن الجواهر

این کتاب اثر علی بن حسین مسعودی، تاریخ نویس و جغرافی‌دان سده چهارم هجری است که از زمره‌ی کتاب تواریخ عمومی به شمار می‌آید. ترجمه نام کتاب به معنی گذرگاه‌های معدن‌های گوهر می‌باشد.

وی در بخش نخستین کتاب به خلقت جهان و توصیف زمین پرداخته و سپس از تاریخ انبیا و اخبار ملل مختلف مطالبی را به میان آورده و در بخش دوم از ولادت پیامبر اکرم، تاریخ بعثت، هجرت، خلفای راشدین و اموی تا سال ۳۳۶ را به رشته‌ی تحریر درآورده است. مروج‌الذهب یکی از کتاب‌های تاریخی است که شامل ملل قدیم از جمله ایرانیان می‌باشد و اطلاعات کاملی از این قوم به دست داده که از منابع معتبر مطالعاتی از جمله ایران باستان و قرون اولیه به شمار می‌آید که در فصل سوم و چهارم این پژوهش از آن بهره گرفته شده است.

• آفرینش و تاریخ

ترجمه‌ای است از کتاب «البدء والتاریخ» تألیف مطهر بن طاهر مقدسی که از کتاب‌های کم شناخته شده نیمه اول قرن چهارم هجری می‌باشد که سال تألیف آن حدود ۳۵۰ ه.ق می‌باشد و در دو فصل نگاشته شده و فصول نشان می‌دهد که مولف جهان‌شناسی، فلسفه، تاریخ، جغرافیا، کلام، تاریخ، ادیان، اساطیر و بسیاری از مباحث دیگر را در این کتاب وارد کرده است و بسیاری از اطلاعات مولف در زمینه‌های مختلف کاملاً انحصاری بوده و در کتب دیگر یافت نمی‌شود و در واقع نوعی دایره‌المعارف روزگاران کهن می‌باشد که از این منبع در فصل سوم و چهارم استفاده شده است.

• الکامل

اثر عزالدین بن اثیر یکی از آثار گرانبهای اسلام و ایران است که از آغاز آفرینش تا سال ۶۲۸ ه.ق را فرا می‌گیرد. بخش تاریخی آن از پدیدار شدن خورشید اسلام را تا سال ۶۲۸ دربر می‌گیرد. وی در گزارش‌های تاریخی خود وامدار مورخ بزرگ ایرانی محمد جریر طبری است. او گزارشگر و پژوهشگری پایبند به دین و اخلاق است و دانشمندی درست و درخور اعتماد می‌باشد. به ویژه انصاف او از در گزاردن حق امیرالمومنین علی (ع) و خاندان گرامی آن بزرگوار درخور ستایش فراوان است که از جلد دوم تا پنجم آن در این پژوهش بهره گرفته شده است.

• نهاییه‌الارب فی فنون الادب

اثر شهاب‌الدین احمد نویری می‌باشد. نویری از فقهای مذهب مالکی و مقیم قاهره بود و خاندان او اهل علم و دین بوده‌اند و نسب ایشان به ابوبکر صدیق و قریش می‌رسیده است. نویری شافعی مذهب بوده است که مهم‌ترین و ارزنده‌ترین اثر او همین کتاب است. این کتاب مجموعه‌ای از علوم گوناگون